

Marija Stagličić

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

25. 9. 2007.

Odjeci arhitekture 19. stoljeća na otoku Pagu

Ključne riječi: arhitektura, 19. stoljeće, otok Pag

Key words: architecture, 19th ct., island of Pag

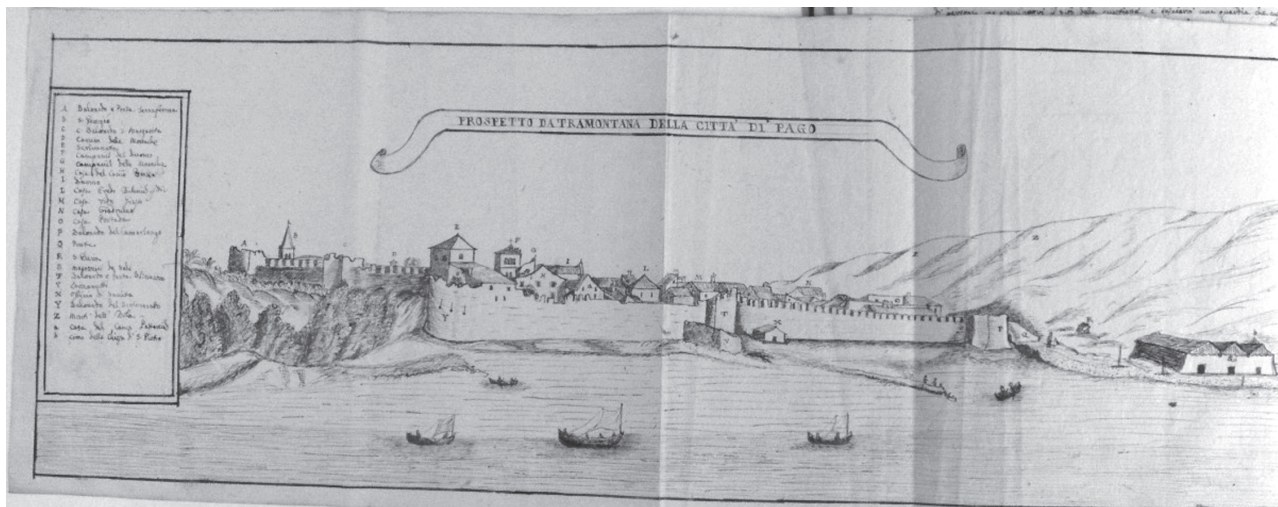
Na otoku Pagu mogu se pratiti skromni odjeci arhitekture 19. stoljeća, što počinje rušenjem gradskih zidina Paga sredinom toga stoljeća. Na nasutom terenu podižu se obiteljske i gospodarske zgrade, a 1858. godine temeljito se obnavlja Kneževa palača. Na otoku su podignute i dvije nove crkve: sv. Maura opata u Kustićima (1855.), te crkva sv. Katarine u Novalji (1904.) prema neoklasicističkom projektu Č. M. Ivkovića.

Otok Pag je tijekom povijesti ostvarivao različite načine življenja i povezivanja sa svojom bližom okolicom, što je ovisilo kako o njegovu položaju zabačenog podvelebitskog otoka, tako i o dragocjenoj proizvodnji soli. Povezujući s time i druge čimbenike u nastajanju i razvoju nekog naselja, na Pagu su nicala sela i gradovi. U povijesnom slijedu brojni su bili usponi i padovi paških stanovnika, što se odražavalo na rast ili propadanje naselja. Zlatno doba gradogradnje bilo je 15. stoljeće, vrijeme planskog nastajanja novovjekoga grada Paga. U stručnoj literaturi do sada je najbolje obrađena upravo arhitektura i urbanizam 14. i 15. stoljeća. Vrijeme koje je slijedilo nije donijelo velike promjene ni gradu, a ni otoku Pagu. Još nedovoljno obrađena graditeljska djelatnost u domeni crkvene izgradnje iz vremena 17. i 18. stoljeća čeka svoje istraživače koji će izreći sudove o graditeljskoj djelatnosti toga razdoblja.

Graditeljski zahvati 19. stoljeća nisu bitno izmijenili izgled naselja na otoku Pagu. Ipak, oni su se očitovali u određenim aktivnostima koje su općenito karakteristične za arhitekturu i urbanizam 19. stoljeća. Graditelji toga razdoblja bili su često poticani

pronazati nova građevinska zemljišta unutar starih gradova. Saniranje močvarnih površina i uklanjanje gradskih zidina uklapalo se u zakonske odredbe u borbi protiv raznih zaraza, a bilo je u skladu s novim sanitarnim odredbama. Te iste odredbe pridonijele su brojnim pregradnjama postojećih srednjovjekovnih ili baroknih župnih crkava diljem Dalmacije. Tako je na otoku Pagu pregrađena crkva u Novalji i Kustićima. Što se tiče arhitektonske djelatnosti 19. stoljeća u Dalmaciji, treba spomenuti i brojne novogradnje javnih objekata poglavito vojarni, zatvora, sudskih i uredskih zgrada. U gradu Pagu je, međutim, umjesto podizanja novogradnje u te svrhe bila temeljito obnovljena bivša zgrada kneževe palače.

Kao i drugdje u Dalmaciji, tako i na otoku Pagu, prva polovina 19. stoljeća nastavak je stagnacije u razvoju arhitekture koja je počela postupnim gospodarskim i političkim slabljenjem Serenissime i područja pod njenom upravom. Ratna previranja na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće nisu donijela bitne promjene. U vrijeme Francuza (1806–1814.) trasirane su brojne ceste u zaleđu dalmatinskih gradova, izgrađeni neki mostovi, otpočela melioracija rijeke

M. L. Ruić, Veduta Paga, crtež u rukopisu *Delle Riflessioni storiche*, 1779. g. (Državni arhiv, Zadar) / M. L. Ruić, Panorama of Pag, drawing in the manuscript *Delle Riflessioni storiche*, 1779. (Statal Archive in Zadar)

Cetine. Sve to obilježeno je iznimnom poduzetnošću inženjera Frane Zavorea. On je 1808. godine izradio vrlo kvalitetnu i preciznu kartu grada Paga i paške solane, koja se čuva u zadarskom Državnom arhivu.¹ Na njoj su ubilježene paške zidine, na čije uklanjanje se tada još nije pomišljalo. Tridesetak godina kasnije one su još bile *in situ*, što se vidi na tlocrtima nekih dijelova grada iz 1831. godine, kada je već bila saživjela austrijska vladavina.²

Sredinom prošlog stoljeća (1854.) otpočeto je rušenje zidina prema luci, odnosno na potezu od mandrača kraj vrata Uhlinac do mola gdje se nalazila crkva sv. Nikole. Primarni zadatak bio je uređenje obale i nasipavanje močvarnog tla s jugozapadne strane grada. Predviđena je i gradnja kanala za odvod padalina da bi se isušilo to područje koje je, izgleda, uzrokovalo stvaranje »lošeg zraka«, odnosno pojavu malarije. Veće nepravilno kamenje odlagano je u plicaku, a bolje obrađeno i pravilno trebalo je poslužiti za buduće gradnje vodovoda, klaonice ili nečeg drugog.³ Uređenje obale uslijedilo je tek nakon 1868. godine.⁴

Tadašnja služba zaštite spomenika poticala je uklanjanje starih obrambenih zidina, koje su smatrane nezdravima i nepotrebnima. Osim poboljšanja zdravstvenih uvjeta, rušenjem zidina dobivao se građevinski prostor na rubu grada. Potkraj stoljeća u većini dalmatinskih gradova uklonjeni su oni dijelovi zidina koje su ponajviše ometale promet, izgradnju ili ugrožavale prozračnost ulica. Preostali bastioni, kule ili zidna platna mogla su biti sačuvana, dapače službeni stav zaštite se s vremenom promijenio pa su

takvi dijelovi grada postali zanimljivi kao starine i slikovite vizure. Tako je i u Pagu rušenje otpočelo 1854. da bi se nasuo močvarni dio jugozapadne obale od mandrača do crkvice sv. Nikole. Na nasutom terenu nastala je nova obala, na kojoj je tek pedesetak godina kasnije podignuto nekoliko zgrada koje su oblikovale novu vizuru prema moru. Kasnijim rušenjem zidina nastup je veći dio zapadne obale i podignute gospodarske zgrade koje su oblikovale kraću prometnicu. Zidine su uklonjene gotovo potpuno; sačuvana je samo kula zvana *Scrivanato* i dio bedema uz nju.

Renesansni plan Paga predviđao je slobodni prostor između rubne linije grada i gradskih bedema što teku paralelno. To je bio »brisani prostor« između zidina i zgrada, koji se od antičkih vremena susreće u utvrđenim gradovima, a pripadao je vojnim vlastima i na njemu je bila zabranjena gradnja. U 19. stoljeću, s razvojem vojne tehnike zidine su izgubile obrambenu moć, pa i najjače utvrde, kao što je u Dalmaciji bio Zadar, proglašene su otvorenim gradovima, a njihove zidine i brisani prostori postali su vlasništvo općinstva. Tako je i u Pagu dopušteno rušenje zidina i korištenje dobivenog prostora za izgradnju službenih i stambenih zgrada. Zanimljivo je da se na obalnom dijelu nije pomaknula postojeća linija zgrada, koja je nakon rušenja zidina postala novom frontom grada. Ipak, iznimka je ugaona poligonalna zgrada (danas Gradska uprava i Gradska čitaonica) koja svojim tlocrtom prati oblik oktogonalne kule Kamerlengo, a dio zidina ocrtava se u pročelju zgrade u produžetku.

Nasipanjem obale Pag je dobio novi izgled luke,

Pogled na Općinski sud i Lučku kapetaniju. (foto: M. Drmić) / View of Municipal tribunal and of Harbor master's office. (photo: M. Drmić)

ali i novu površinu za izgradnju. Na tom potezu su početkom stoljeća podignute tri zgrade na obali. U jednoj od njih smješten je Općinski sud a u drugoj Lučka kapetanija. Dalje prema sjeverozapadu oblikovala se prometnica pod bedemom, gdje su bile podignute neke gospodarske i stambene zgrade, koje nose obilježje jednostavne i utilitarne arhitekture 19. stoljeća. Među njima uočljiva je izdužena katnica porodice Budak koja je podignuta 1891. godine⁵ (sadašnji restaurant Smokva).

Prva u obalnom nizu je zgrada koja je bila upisana u zemljišne knjige 1913. godine na ime Antonija Palčića, a sada je vlasništvo Općinskog suda. Na starim fotografijama ta se zgrada nalazi in situ već oko 1881. godine, a podignuta je nakon zgrade Lučke kapetanije, koja je izgrađena odmah nakon oblikovanja obale.⁶ Palčićeva kuća je katnica u nizu koja je izvorno bila uža i spojena sa susjednom zgradom, a s jugozapadne strane bilo je izgrađeno skladište. Danas je i skladište u visini zgrade i služi za uredske prostorije, a pročelja su spojena. To je razlog da je ritam otvora na južnom pročelju neravnomjeran. Tu se ponavljaju dvojica istovjetna dvokrilna vrata s nadsvjetlom i jednostavnim kamenim okvirom, a treću os u prizemlju čini pravokutni prozor. Na katu se ponavljaju tri prozora u ritmu spomenutih otvora u prizemlju. Lijevo lice zgrade raščlanjeno je s tri, odnosno četiri otvora, a začelje s dva, odnosno tri otvora na katu. Pod troslivnim krovom od salonita teče linija sokla i naglašeni strešni vijenac. Iako je zgrada ambijentalne vrijednosti, ona ima urbanu važnost, jer je smještena

na vrhu obalnog niza te je njenim volumenom zadana mjera za moguću daljnju izgradnju na obali.

Iduća zgrada u nizu, Šetalište V. Nazora br. 1, katnica je obitelji Valentić koja je prema urbanističkom planu podignuta između 1910. i 1912. godine, a gabaritom prati liniju zgrade Općinskog suda. Ta kamena, žbukom prekrivena zgrada ima simetričan tlocrt sa središnje postavljenim hodnikom u dnu kojega je drveno stubište. Glavno pročelje ima pravilan trodijelni ritam otvora koji su u prizemlju bogatije izrađeni s nadvratnikom oblikovanim radijalno postavljenim linijama. Vrata i prozore u aršovinama izradili su doseljeni njemački majstori iz obitelji Rucker, koji su također načinili drvenu ogradu stubišta.⁷ Između prizemlja i kata teče profilirani vijenac, a pročelje završava strešnim vijencem. Jugoistočno lice je jednostavnije, a u prizemlju je nekada bio ulaz u konobu, dok je začelje djelomično naslonjeno na susjednu zgradu. Kuća Valentić ističe se skladom neoklasicističkih ukrasnih detalja.

Na terenu gdje se danas nalazi zgrada Lučke kapetanije, navodno je najprije bila u katastar upisana drvena baraka državnog vlasništva koja je služila kao karantena za pomorce. Sadašnja zgrada, Golija br.1, podignuta je u vrijeme izgradnje obale. Ona se nalazi na jednoj od najranijih fotografija Paga, koju M. Granić datira oko 1868. godine.⁸ Ta jednostavna katnica užim pročeljem okrenuta je moru, a katovi odjeljeni profiliranom trakom. Po jedna prozorska os na pročelju i istočnom licu, te tri na zapadnom licu zgrade raščlanjuju zidne plohe koje završavaju streš-

Pogled na zgradu Općinskog suda, podignuta oko 1881. g. (foto: M. Drmić) / View of Municipal tribunal building, built about 1881. (photo: M. Drmić)

nim profiliranim vijencem pod četveroslivnim krovštem. Pročelje i istočno lice prate liniju prometnice. Ovom zgradom završava se niz objekata koji oblikuju lice nove obale, nastale nakon nasipanja terena. Iako skromnih oblika, ova prva podignuta zgrada na nasutom terenu odredila je mjerilo za novogradnje na obali.

Jednako mjerilo i gabarit nastavlja se na suprotnoj obali mandrača, gdje je bivša općinska zgrada, današnja Gradska uprava, bila prvi podignuti objekt na mjestu ranijih zidina. Ona zauzima istaknuto mjesto u luci, a u zemljišne knjige upisana je 1906. godine, kad je i podignuta. Iz katastarskog nacрта s kraja 19. stoljeća razvidno je planiranje zgrade koja je podignuta na mjestu gdje se nalazila poligonalna kula, koja je srušena 1905. godine.⁹

Od zgrade Gradske uprave pa do kule Scrivanato linija zidina danas je naznačena u tlocrtu i dijelom sačuvana u cijelosti. Od spomenute zgrade prema jugoistoku samo je dio zidina koje su već potkraj 19. stoljeća bile uzidane u stambenu zgradu i danas su vidljive u strukturi zida, a cijeli potez od kule uz Dominikanski samostan, preko vrata sv. Antuna i sjevernih kula do zidina uz kulu Scrivanato, bio je postupno srušen. U vrijeme austrijske vladavine oblikovano je šetalište na obali, a postojeće rubne zgrade i nadalje su bile čelo grada prema moru. Jedina intervencija bila je na terenu crkvice sv. Jakova koja je srušena, a

nova zgrada je ostala u liniji i gabaritu ranije arhitekture. Izgradnja na kopnenom dijelu grada, međutim, nakon rušenja zidina poprimila je posve neprikladne oblike, a rezultat je arhitektonske djelatnosti u 20. stoljeću.

Zgrada bivše Općine je katnica koja dominira lukom. Dijelom začelja spaja se sa susjednom zgradom, a pročelje i lica spojena su sa zasječenim uglovima pa se u cjelini stječe dojam prizmatične građevine. Najdulja stranica te prizme zapadno je pročelje, koje se završava atikom, a raščlanjeno je s tri prozorske osi i središnjim balkonom na prvome katu. Na svim zasječenim stranicama ponavlja se istovjetni balkon na katu, a nad prozorima u prizemlju javlja se reljefni monogram. Iako je nastala na samom početku 20. stoljeća, ova zgrada je svojim morfološkim detaljima stilski povezana s neoklasicizmom 19. stoljeća. Zasječeni uglovi što gledaju na raskršće česta su odlika spomenutog razdoblja. Tu su, međutim, višestruko umnoženi pa je to ujedno pokušaj oponašanja poligonalne kule Kamerlengo, nad čijim temeljima je zgrada podignuta.

Nedugo potom trebala je biti podignuta nova uredska zgrada. Izrađen je projekt i određena lokacija, što je sve odobrio nadvojvoda Ferdinand. Prema sačuvanom tlocrtu zgrada je imala zanimljiv raspored prostora povezujući stambeni dio s onim za uredske potrebe i smještajući u isti sklop unutarnje dvorište i

Pogled na zgradu Gradske uprave i dio zidina ugrađenih u susjednu zgradu (foto: M. Drmić) / View of the Town administration building and of the part of city wall built in the neighbouring building (photo: M. Drmić)

Pogled na zgradu Lučke kapetanije, podignuta nakon 1854. g. (foto: M. Drmić) / View of the building of Harbor master's office, built after 1854. (photo: M. Drmić)

Pogled na niz zgrada od zgrade gradske uprave prema sjeverozapadu (foto: M. Drmić) / View of row of buildings from the Town administration building toward northwest (photo: M. Drmić)

gospodarski vrt. Zapadno pročelje bilo je mješavina reprezentativnih neorenesansnih monofora i bifora te neobarokno ukrašenih ulaznih vrata. Elementi spomenute arhitektonske plastike jednostavnih su i skromnih oblika te oponašaju lokalnu renesansnu i baroknu tradiciju. Zgrada se trebala podići na mjestu kule Scrivanato, u neposrednoj blizini samostana benediktinki, čemu se usprotivio konzervator F. Bulić i Pokrajinski konzervatorijalni ured u Splitu. Prepiska između Ministarstva za javne radove i Centralne komisije za brigu o spomenicima u Beču, s jedne strane, te Konzervatorijalnog ureda u Splitu i Dalmatinskog poglavarstva u Zadru, s druge, trajala je od 1912. do 1915. godine. Zadarski i splitski ured protivili su se rušenju kule i predlagali novu lokaciju, izvan zidina Paga, ali naručioci izgradnje nikako nisu odustajali od izabrane lokacije. Izgradnja ipak nije realizirana, što je vjerojatno bila posljedica ratnih događanja, a trogodišnja borba oko promjene lokacije postigla je svoj cilj i sačuvala kulu i zidine.¹⁰

U nastavku obale, a u blizini mosta za Prosiku, još su dvije zanimljive neostilske obiteljske zgrade. Zgrada obitelji Martinelli (Branimirova obala, 1) dvokatnica je u nizu, podignuta na terenu bivše crkvice sv. Jakova, nepravilnog tlocrta s dvorištem u istočnom uglu parcele. Od vanjskih zidova jedino je vidljivo

bogato i simetrično zapadno pročelje s koje strane su grupirane reprezentativne prostorije ove obiteljske kuće, kao i nekadašnja privatna ljekarna.¹¹ Prizemlje se rastvara sa četiri para vrata od kojih su središnja u plitkoj edikuli ukrašenoj pilastrima, nad kojom teče friz s natpisom FARMACIA MARTINELLI. Prvi i drugi kat ponavlja otvore s prizemlja. Prvi i drugi kat je naglašen središnje postavljenim balkonom koji podržavaju tri konzole u obliku voluta, a čija je željezna ograda bogato ukrašena. Tipični oblik vrata i prozora s nadsvjetlom ponavlja se u cijeloj zgradi. Posebno zanimljivo je drveno stubište u gornjem katu, te djelomično sačuvani oblik s prepoznatljivim secesijskim nacrtom koji su izradili tršćanski majstori. Fino klesani neoklasicistički dovratnici i natprozornici, bogate željezne ograde iz Venecije i kvalitetne secesijske slikarije govore ne samo o ukusu jednog imućnog građanina Paga, već i o strujanju tadašnje kulture stanovanja i u ovaj zabiti dio Austrougarske Carevine.

Susjedna zgrada u Veloj ulici br. 1 nastavlja tradiciju 19. stoljeća, ali u skromnijim oblicima.¹² Ona je dvokatna, s mansardom, i zatvara ugao Branimirove obale i Vele ulice. Pročelje koje gleda na Branimirovu obalu, neožbukano je i ima pilastrima ukrašena lučna vrata, te po jedan prozor sa strane. Na katovima su po dva prozora kamene profilacije. Bočno pročelje

Bivša Općinska zgrada, danas sjedište Gradske uprave, podignuta 1906.g. (foto: M. Drmić) / Former Town hall, today's residence of Town administration, built in 1906. (photo: M. Drmić)

što gleda na Velu ulicu, izgrađeno je u kamenu i ne prati simetriju prethodnoga. Ulazna vrata, ukrašena pilastrima, pomaknuta su ulijevo; na prvom katu je pet, a na drugom četiri prozora i jedna terasica s kamenom balustradom. Zgrada je vjerojatno pretrpjela pregradnje, koje ne odskaču od paške tradicionalne arhitekture.

Od Branimirove obale prema jugu vodi most koji spaja lokalitet zvan Prosika na kojem su smještena skladišta soli. Iz vremena mletačke vladavine sačuvana su tri skladišta. Proizvodnja soli se u 19. stoljeću povećala pa su 1828. godine podignuta četiri nova skladišta, što je uskoro bilo nedovoljno pa se sol od 1831. skladištila i u crkvama sv. Frane i sv. Antuna Opata. Još pet skladišta izgrađeno je 1845. godine, a 1849. građevinski poduzetnik Mate Jeričević obnovio je stara mletačka skladišta. Stara i nova skladišta bila su jednakih dimenzija (duljina 41,5 m; širina 11,3 m; visina 5,6 m) građena su kamenom, a postavljena u nizu gotovo u razini mora. Prilagođavanje projektanata ranijim mletačkim objektima doprinijelo je skladu i slikovitosti građevina.¹³

Na glavnom paškom trgu devetnaesto stoljeće također je ostavilo trag. Tada je bila obnovljena Kneževa palača, a neke nasuprotne zgrade su nadograđivane u vrlo skromnim oblicima stambene arhitekture

19. stoljeća. U posljednjoj obnovi palače, izvedenoj prije tridesetak godina, pokušalo joj se vratiti izvoran izgled, pa su tragovi 19. stoljeća mahom izbrisani. Obnovu iz 19. stoljeća ipak trebamo zabilježiti, jer ona donosi podatke i o ranijem izgledu palače.

O obnovi palače počelo se razmišljati 1853. godine, kad su poslani prijedlozi Financijskoj direkciji u Trstu za obnovu zgrade Kneževe palače, da bi se u nju smjestili vojnici i financijska straža. Trebalo je povećati stambene mogućnosti zgrade, koja se dijelila na prizemlje i kat, a sad ju je trebalo podijeliti na prizemlje i dva kata. Na taj način u palači bi se mogli smjestiti vojnici i financijska straža, a preostali prostor trebao je poslužiti za urede, kuhinju, pomoćne prostorije i spremište za sol.

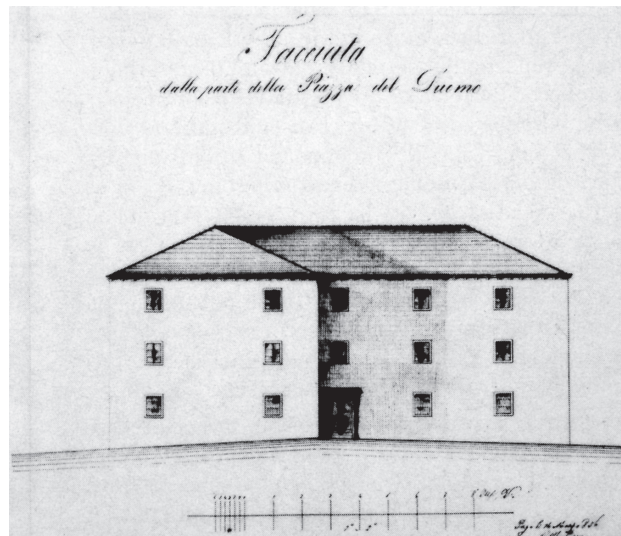
Građevinski blok predviđen za Kneževu palaču nije bio u cijelosti državno vlasništvo. Jugozapadni dio pripadao je višem zidaru i drvodjelcu Orlandu Supičiću,¹⁴ a malo dvorište i kula sa satom bilo je općinsko vlasništvo. Državnom eraru pripadala je samo zgrada Kneževe palače i dvorište sa zdencem.

Prije pristupanja obnovi stara zgrada je snimljena i načinjeni su opisi zatečenog stanja. Na tom poslu surađivali su zadarski inženjeri G. Bertolini i M. Gilhuber, pristav Inchioistri i spomenuti nadzidar O. Supičić. Oni su izradili snimku postojećeg stanja i

Kula Srivanato na čijem mjestu je trebala biti podignuta uredska zgrada (foto: M. Drmić) / Srivanato tower in which place administration building had to be built (photo: M. Drmić)

Zgrada obitelji Martinelli iz 1895.g. i susjedna zgrada prvoga vlasnika T. Dorkića s početka 20. stoljeća (foto: M. Drmić) / Martinelli family's building from 1895 and neighbouring building of the first owner T. Dorkić, from the beginning of the 20th ct. (photo: M. Drmić)

Nacrt za pregradnju Kneževe palače, izradio ing. M. Gillhuber 1856. g. (foto: M. Drmić) / Design for Duke palace rebuilding, drawn by engineer M. Gillhuber 1856. (photo: M. Drmić)

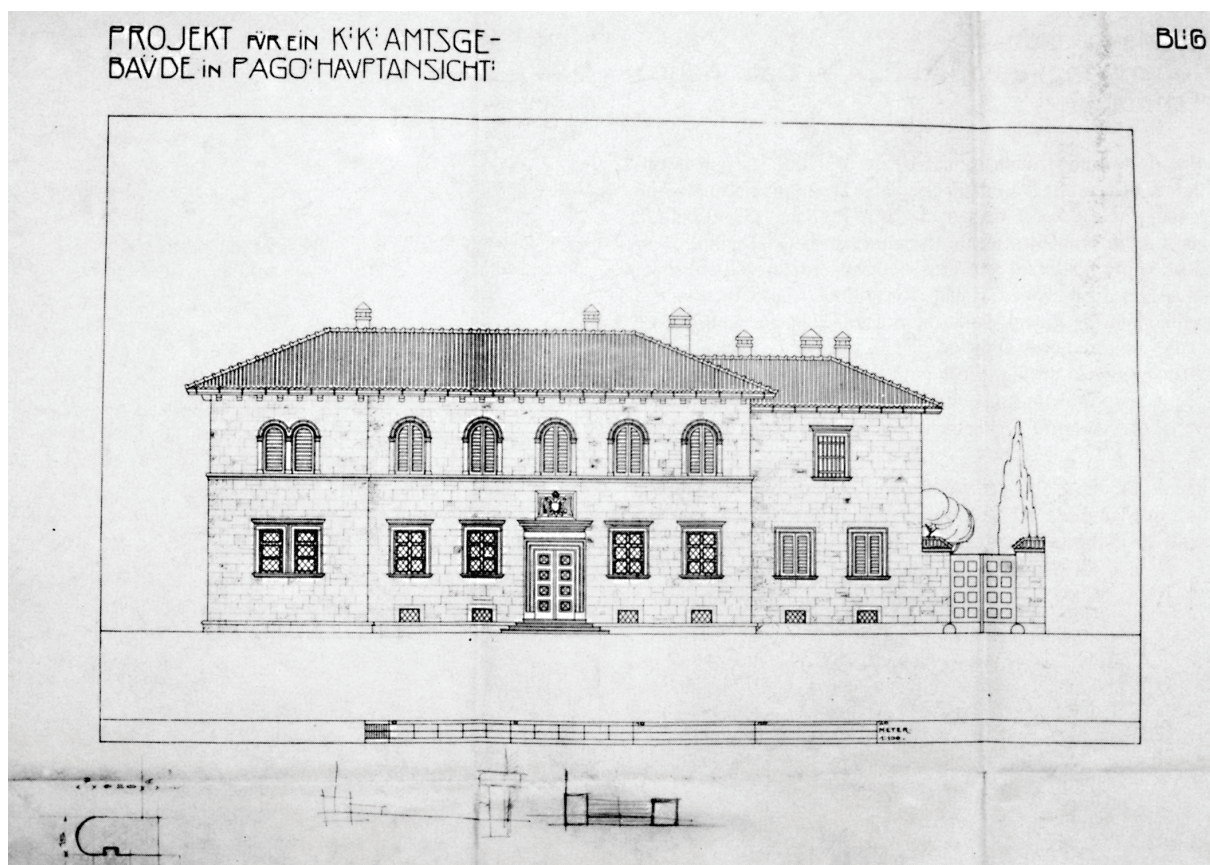
dali razne prijedloge za obnovu palače.

Prema opisu postojećeg stanja razvidno je da je sredinom 19. stoljeća još korišteno izvorno stubište u dvorištu palače, kojim se dolazilo do prvoga kata i kroz prostrana vrata ulazilo u svečanu dvoranu. Tada je još u južnom dijelu sklopa bila podjela na četiri etaže koje su bile povezane drvenim stubište. Ostali izvorni dijelovi palače do tada su već bili izmijenjeni: dvorišne arkade te gotički i renesansni prozori bili su zazidani.¹⁵

Obnova izvedena 1858. godine, zasnivajući se na više prijedloga, pokušala se prilagoditi postojećoj zgradi. Najveća promjena bila je uklanjanje vanjskog stubišta i ugradnja unutarnjega. Na pročelju sučelice crkvi otvorena su jedna vrata i dva nova prozora. Nije se mijenjao tlocrt ni gabarit zgrade, a zadržana je i unutarnja podjela na prizemlje i kat.

Crkva sv. Maura Opata u Kustićima

Sredinom 19. stoljeća obnovljena je iz temelja crkva sv. Maura Opata u Kustićima.¹⁶ Na istome mjestu postojala je crkva u 13. stoljeću.¹⁷ Je li ona kroz stoljeća bila obnavljana, nije poznato, a u pregradnji iz 19. stoljeća potpuno su nestali tragovi ranije građevine. Mogući arheološki ostaci mogli bi se očekivati u po-

Nacrt za uredsku zgradu u Pagu, oko 1901. g. (foto: A. Travirka) / Design for administration building in Pag, about 1901. (photo: A. Travirka)

družju sakristije i apside, na što nas upućuju slične obnove dotrajalih srednjovjekovnih crkva koje su izvođene tijekom 19. stoljeća na području nekadašnjeg zadarskog okruga.¹⁸

Ova nevelika crkva skromnog plastičnog ukrasa smještena je na povišenom mjestu sa sjeverne strane uvale, odakle su ona i susjedni župni dvor dominirali krajolikom. Iako se u suvremenoj neplanskoj stambenoj urbanizaciji otočnih zaselaka zanemaruju vertikale zvonika i dominantni položaji crkava, ipak oni ostaju točke orijentacije i u takvim novonastalim situacijama.

Uspoređujući ju sa sličnim crkvama nastalim na području tadašnjeg zadarskog okruga, na crkvi sv. Maura Opata susrećemo tipološke elemente crkava sa zabatno završenim pročeljem, a osobita sličnost je sa crkvom sv. Ivana u Gorici kraj Zadra (1848. g.). U tlocrtu paška crkva ponavlja uobičajeni raspored tadašnjih crkava: uzdužni glavni brod s neznatno užim svetištem i manjom pravokutnom apsidom. Krovnište svetišta malo je niže od krovništa glavnog broda, a krovnište apside znatno je niže.

Zapadno pročelje je jednostavno, bez prozorskih osi, s plitko profiliranim portalom na koji naliže arhitravni istak. Skladno profilirani zabat krovništa i krovni vijenac zatvaraju timpanon. Nad pročeljem se izvorno nalazila biforna preslica. Lica crkve raščlanjena su s po dvije osi. Prozori su lučni i imaju plitku kamenu profilaciju, a zaštićeni su željeznom mrežastom rešetkom. Takav oblik pročelja tipičan je za drugu polovinu 19. stoljeća na širem zadarskom području. Svetište je raščlanjeno jednom prozorskom osi.

Projekt crkve načinio je jedan zadarski kotarski inženjer potkraj 1852. godine. Građena je počev od 1855. g., kad je naručena i slika s prikazom Bezgrešnog začeca od venecijanskog slikara Antonija Marangonija. Crkvu je zidao paški protomajstor Josip Usmijani, a primopredaju je izvršio inženjer iz zadarske Građevinske sekcije Pietro Clocchiatti 1858. godine.

Opisana crkva pretrpjela je neke izmjene početkom 20. stoljeća. Na temelju novootkrivene dokumentacije u Državnom arhivu u Zadru, može se pra-

titi što se radilo na ovoj župnoj crkvi i koji su planovi bili zamišljeni u to vrijeme.¹⁹ Kako je crkva već potkraj 19. stoljeća bila dobro istrošena, trebalo ju je obnoviti. Stoga je 1885. godine zadarski arhitekt Bortolazzi izradio njen crtež. Na njemu je zabilježen izgled crkve koji je ona dobila u opisanoj izgradnji iz 1855.–1858. godine. Na temelju radnih nacrti, koje je 1900. godine izradio inženjer Storff, crkva je bila obnovljena u potpuno jednakom obliku. Tu obnovu je 1902. godine izveo poduzetnik Katalinić, za 2400 kruna.

Od 1908. do 1913. godine vodile su se rasprave o proširenju crkve poradi naraslog broja žitelja. Proširenje nije izvedeno, jer je konačna odluka bila da je jeftinije bilo izgraditi posve novu crkvu nego pregrađivati staru. Pripremne radove za povećanje, odnosno novogradnju crkve, radio je arhitekt Ć. M. Iveković, kojega su 1913. godine upozorili da već dvije godine kasni s projektom za novu crkvu u Kustićima. Izbijanje rata prekinulo je sve poslove i spriječilo izgradnju još jedne Ivekovićeve crkve na otoku Pagu.

Župnik u Kustićima, međutim, požurivao je nadležne na bilo kakvo povećanje crkve, jer je svoj posao smatrao neizvedivim zbog premalenog prostora. U dopisu iz 1908. tražio je da »sadašnja riznica što stoji iza žrtvenika bude pridružena crkvi, a žrtvenik premješten do burnjeg zida.«²⁰ Tom župnikovu traženju bilo je udovoljeno, pa je apsida uskoro povećana, a njeno krovništvo povišeno do visine krovništva svetišta. Vrlo je vjerojatno da je upravo tada preslica zamijenjena nezgrapnim kvadratnim zvonikom, koji se nad masivnom bazom rastvara u četiri lučne bifore, završavajući se visokom osmerostranom piramidom s kamenom kuglom na vrhu. Kasnije je s jugoistočne strane pridodana mala pravokutna prigradnja u službi sakristije.

U zadarskoj regiji jedino crkva sv. Ivana Krstitelja u Gorici, među crkvama izgrađenim u drugoj polovini 19. stoljeća, umjesto preslice ima zvonik u obliku tornjića nad pročeljem. Nakon iznesenih saznanja o vremenu nastanka masivnog zvonika na kustičkoj župskoj crkvi, postavlja se pitanje o naknadnom podizanju zvonika i na goričkoj crkvi.

Crkva sv. Katarine u Novalji

Današnja crkva sv. Katarine u Novalji je novogradnja na mjestu nekadašnje ranije crkve.²¹ Podignuta je nakon 1904. godine prema nacrtu Ćirila Metoda Ivekovića.²² Iako je, dakle, nastala početkom 20. stolje-

12. Pogled sa zapada na crkvu sv. Maura Opata u Kustićima (Zubovići), podignuta 1855-1858. g. (foto: M. Drmić) / View from the west of church of St Mauro the Abbot in Kustići (Zubovići), built in 1855-1858. (photo: M. Drmić)

ća, stilski ona još pripada estetskim shvaćanjima 19. stoljeća. Ivekovićeva arhitektonska djelatnost temelji se na historicizmu u rasponu od neoromanike i neogotike do neorenesanse i neomaurskog stila. Radeći u Dalmaciji, Iveković je pokušavao oblikovati svoj stil u projektima za crkve. To se očituje kako u smanjenju morfoloških detalja, tako i u pokušaju stvaranja vlastitog prostornog modela crkve. Najzanimljiviji primjeri za to su: župna crkva Gospe Loretske u Arbanasima pokraj Zadra (projektirana 1903.) i župna crkva sv. Katarine Mučenice u Novalji (projektirana 1904. g.). One su slične po oblikovanju unutarnjeg prostora, po velikim polukružnim prozorima i klasicizirajućim elementima ukrasa. Nastojanje za postizanjem neoklasičnog sklada rezultiralo je približavanjem modernoj arhitekturi. Novaljska crkva znači jedno od autorovih originalnijih rješenja u okviru sakralne arhitekture.²³

Sv. Katarina je jednobrodna građevina s nartekсом i transeptom te polukružnom upisanom apsi-

13. Crkva sv. Katarine Mučenice u Novalji (foto: M. Stagličić) / Church of St. Catharine the Martyr in Novalja (photo: M. Stagličić)

dom. Toranj za zvona nad ulazom otvara se sa četiri lučna otvora, a završava se piramidom na šestostranom tamburu. Iako jednobrodna, crkva je nartekсом povezana s trima lučnim vratima, a leitmotiv luka ponavlja se i na trima polukružnim otvorima. U vizuri zapadnog pročelja ritmično se izmjenjuju segmentni i trokutasti završeci, a visinu i vitkost crkve naglašavaju kameni pilastri rizalita i zvonika. Kako u unutrašnjosti, tako i na pročelju crkva odiše neoklasicističkim mjerilom.

Možemo zaključiti da je arhitektura 19. stoljeća na otoku Pagu zastupljena umjereno i ona nije ostavila uočljivi trag na već oblikovanim naseljima. Ideje te arhitekture najviše su se iskazale u samom gradu Pagu nakon rušenja obrambenih zidina. Iako skromno, ovo razdoblje je ostavilo traga u svim segmentima profane, državne i crkvene izgradnje na otoku.

BILJEŠKE

1 Državni arhiv Zadar (dalje DAZd), Mapped Grimani, br. 295; objavio ju je EMIL HILJE u: *Razvoj umjetnosti na Pagu u 14. i 16. stoljeću*, magistarska radnja, Zagreb, 1988, str. 35, T. 2. O inženjeru F. Zavoreu vidi u: MARIJA STAGLIČIĆ, *Frane Zavoreu i pojava klasicizma u Zadru*, u: »Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru«, 18/8, 1979, str. 227–234.

2 Riječ je o arhitektonskom snimku tlocrta Dominikanskog i Franjevačkog samostana i pripadajućih im zidina. Samostani su trebali biti iskorišteni kao skladišta soli. Nacrte je objavio EMIL HILJE u: *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Zadar, 1999, str. 87 i 90. Autor spominje pregradnje i korištenje crkve sv. Ante za stambeni prostor tijekom 19. stoljeća. Nacrti se čuvaju u DAZdu, u spisima Pokrajinskog financijskog ravnateljstva, br. 33.

3 DAZd, Misc. XXI, poz. 4. Uz opis radova sačuvan je i crtež dijela luke koju je trebalo izgraditi prema uputama zadarskog inženjera G. Bertolinija. Radovi su izvedeni i danas taj dio luke ima isti izgled.

4 DAZd, Indeks registrature Namjesništva 1868. g.

5 Prema podacima dobivenim od gospođe Valentić, 1891. g. izdana je dozvola da se kuća obitelji Budak može nasloniti na zid skladišnih prostorija obitelji Valentić. Danas je stanje malo izmijenjeno, jer je kasnije obitelj Valentić podigla stambenu zgradu između kuće Palčić i Lučke kapetanije. Obitelj Valentić počela je graditi svoju kuću tek 1910. godine.

6 Za istraživanje obalnog pojasa pomogao mi je članak i fotografije M. GRANIĆA, *Dvije vedute grada Paga ranih fotografija 19. stoljeća*, »Zadarska revija«, 5/6, 1982, 462–464, čijim se podacima ovdje koristim. Fotografije su objavljene i u V. KARAVANIĆ i J. PORTADA, *Kronika (Proslava 340 obljetnice o. Bartula Kašića)*, Zadar, 1991.

7 Vrata pročelja i istočnog lica zgrade faksimilne su kopije originalnih vrata. U kući su sačuvane dvije škrinje iz 19. stoljeća, secesijski petrolejski luster iz Beča, te drugi starinski namještaj. Podatke o ovoj i ostalih šest zgrada skupio je u razgovoru kolega Davor Oštrić, na čemu mu zahvaljujem.

8 MIRO GRANIĆ, n. d., str. 463.

9 Na istome mjestu. Rušenje ove kule zabilježeno je u javnom tisku, gdje se posebno upozorava na nebrigu za velikog reljefnog lava, koji je nakon rušenja ostao čitav a zatim bio smješten u neku štalu (vidi: »Il Dalmata«, 20. V. 1905.)

10 Državni arhiv Hrvatske, Bundesdenkmalamt, sv. 11, Mapped 100. U dopisu Centralnoj komisiji za brigu o spomenicima od 4. studenoga 1913. spominju se ostaci postojećih gradskih zidina i položajni nacrt kule s projektiranom gradnjom. U Državnom arhivu Hrvatske nema spomenutog nacrt. Nacrti za uredsku zgradu pronađeni su u zadarskom Državnom arhivu, Građevinska sekcija sv. 192, a nastali su vjerojatno 1901. godine.

11 Prema riječima vlasnice, zgrada je podignuta 1895. prema modelu kuće koju je ta obitelj ljekarnika posjedovala u Boki Kotorskoj. Iz istog izvora je podatak da su stubište oslikali majstori iz Trsta, a željezna ograda stubišta i balkona dopremljena je iz Venecije.

12 Prvi vlasnik bio je Teodor Dorkić. Drugi vlasnik, Koščina, upi-

san je u zemljišne knjige 1904. g. Od 1939. vlasnik je obitelj Zec. Na mjestu sadašnjeg Cafe-bara Zec za vrijeme Prvoga svjetskog rata bila je drogerija, kasnije gradska čitaonica, zatim trgovina.

Ova zgrada, kao i prethodna, u prizemlju ima kameno a na katu drveno stubište. Tu su, međutim, pregradni zidovi od ožbukane pletene trstike, tzv. ošita.

13 Podatke o solanama vidi u: *Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga*, Pazin – Rijeka 1988, str. 43, 44. U ranije vrijeme zatvorena su vrata prema moru koja se vide na starim fotografijama.

14 PAZd, Spisi registrature Namjesništva, 1858.g., f. X/B, br. 832, sv. 1574. Neposredno prije obnove palače protomajstor Orlando Supičić, rodom iz Zadra, kupio je od Pažanina Ivana Krstitelja Mirkovića vrt okružen zidinama s dvije strane, a sa suprotne strane dvorištem i općinskom palačom, koja je bila u vojnom vlasništvu. Znači da je u 19. stoljeću postojao vrt Kneževe palače i neki temelji nad kojima je majstor Supičić podigao svoju obiteljsku kuću.

15 Obnova palače u 19. stoljeću potanko je opisana u tekstu MARIJA STAGLIČIĆ, *Prilog poznavanju državne izgradnje u Pagu u 19. stoljeću*, u: »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 17/2, 1993, str. 81–86.

16 Sačuvano je više dokumenata o gradnji ove crkve u zadarskom Arhivu; vidi Spisi registrature Namjesništva, 1855. g., f. IV/E, sv. 1382; 1857. g., f. IV/E, sv. 1488 i 1858. g., f. IV/E, sv. 1548. Njenu gradnju, kao i podizanje župne kuće, spominje CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana*, II, Zadar, 1879, str. 44. Kod pri-

mopredaje crkve 1858. g. preuzeta je i župna kuća koja je građena istovremeno s crkvom.

17 O ranijem spomenu crkve vidi EMIL HILJE (bilj. 2), str. 38. Izgleda da je neko vrijeme crkva bila posvećena sv. Mariji, kako je nazivaju u spisima s početka 20. stoljeća.

18 O ovoj temi vidi MARIJA STAGLIČIĆ, *Neostilska arhitektura u zadarskoj regiji*, »Prilozi povijesti umjetnosti«, 25, Split, 1985., str. 229–258.

19 DAZd, Građevinska sekcija sv. 136, fol. VI.

20 Na istome mjestu. Don Pacifik Car je 1. lipnja 1908. godine tražio da radovi budu dovršeni do 1. listopada. Iste godine Iveković je zamislio proširenje crkve tako da je novu crkvu položio poprečno, pri čemu bi se iskoristile samo kraće strane glavnog broda stare crkve. Nakon toga je Carsko kraljevsko dalmatinsko namjesništvo predložilo izgradnju nove crkve na drugom gradilištu.

21 EMIL HILJE, n. d. (bilj. 2), str. 53, dokumentira njen prvi spomen iz 1455. g., kao i obnovu u 18. stoljeću. Također spominje oštećenje prouzročeno gromom s kraja 19. stoljeća, što je bio neposredan povod za izgradnju nove crkve.

22 Ovu crkvu obrađuje SLAVICA MARKOVIĆ u monografiji *Ćiril Metod Iveković*, Zagreb, 1992, str. 44–46, gdje spominje da se dio Ivekovićevih nacrtala nalazi u Župnom uredu u Novalji.

23 Širu raspravu o Ivekovićevim neoklasičnim projektima vidi u: MARIJA STAGLIČIĆ, *Pabirci za Ćirila Metoda Ivekovića*, u: »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 29, 2005, 277–286.

Summary

Marija Stagličić *Reflections of the 19th Century Architecture on the Island of Pag*

The architecture of the 19th century in Dalmatia was initially tied to the state and church activities, and only later did it turn to private enterprise. It was the time when the old walls of the coastal cities were torn down, and the cities expanded over the newly leveled grounds. In modest terms, each of those activities could be followed on the island of Pag. The walls of the city of Pag started to be torn down around the middle of the century; a new waterfront was formed, and on the leveled ground residential and commercial structures were built. They reveal modest neo-style characteristics, but also a high level of home building culture, and a positive attitude toward the old historic core. The restoration of the Rector's Palace in 1858 was significant, carried out in simple forms indicating a compromise. A new church of St. Maurus the Abbot was built in Kustići (1855), in forms typical of neo-style architecture of the Zadar region, and also the church of St. Catherine in Novalja (1904), after a neo-classicist design by Ć. M. Iveković.